

Ryt rzymski czy ryty rzymskie?

Klaus Gamber o *ritus romanus* i *ritus modernus*

auto-
rzy

¹ Benedykt XVI, motu proprio *Summorum Pontificum*, Rzym 2007.

² Komisja Ecclesia Dei, Instrukcja *Universae Ecclesiae*, Rzym 2011.

Obecny czas w historii Kościoła rzymskiego można określić – pod względem liturgicznym – jako niespokojny. To wynik nie tylko przeprowadzanych reform, publikowanych dokumentów, ksiąg czy dekretów. Przyczyny takiego stanu rzeczy tkwią również w przemianach mentalnych, duchowych i kulturowych. W ostatnich latach, wraz z opublikowaniem przez Benedykta XVI listu w formie motu proprio *Summorum Pontificum* (7 lipca 2007 r.), został otwarty nowy i pod pewnymi względami wyjątkowy rozdział tej historii. Jest tak, ponieważ już w pierwszym paragrafie papieskiego dokumentu znajdujemy stwierdzenie, które głosi, że Mszał Jana XXIII (z 1962 r., ostatnia *editio typica* Mszału wydane-go na polecenie Soboru Trydenckiego) i Mszał Pawła VI (opublikowany pierwotnie w 1969 r.) stanowią „dwie formy tego samego Rytu Rzymskiego”¹. Z kolei instrukcja Papieskiej Komisji Ecclesia Dei z 30 kwietnia 2011 roku dotycząca zastosowania motu proprio *Summorum Pontificum* potwierdza wprost ten stan rzeczy: „Teksty zawarte w Mszale Rzymskim Papieża Pawła VI i w ostatnim wydaniu Mszału Papieża Jana XXIII stanowią dwie formy Liturgii Rzymskiej, z których pierwsza nazywana jest *ordinaria*, a druga *extraordinaria*: są to dwie formy jednego Rytu Rzymskiego, istniejące obok siebie. Jedna i druga forma są wyrazem tej samej *lex orandi* Kościoła. Ze względu na czcigodny i starożytny zwyczaj forma *extraordinaria* musi być zachowywana z należyтым szacunkiem” (art. 6)².

Okazuje się jednak, że kwestia „rzymskości” *Novus Ordo Missae* czy też rytu Mszy Pawła VI jest niezwykle problematyczna, ponieważ pojawia się wiele pytań teologicznych, terminologicznych, historycznych czy ściśle liturgicznych, na które trudno znaleźć jednoznaczną odpowiedź. Najważniejsze z nich dotyczą istnienia

dwóch form jednego rytu³ oraz ciągłości rozwoju liturgii rzymskiej w XX wieku⁴. Głos w tej dyskusji, już kilkadziesiąt lat temu, zabrał znany i ceniony niemiecki liturgista Klaus Gamber, a jego słowa nie utraciły swej teoretycznej wartości. Swoje refleksje zawarł w jednym z rozdziałów książki poświęconej tzw. posoborowej reformie liturgicznej, którego tłumaczenie znajduje się poniżej. Tekst ten domaga się pewnych uzupełniających objaśnień. Zostały one poniżej podane w porządku pojawiania się w prezentowanym przekładzie.

1. **Sylwetka autora.** Klaus Gamber – niemiecki kapłan, uznany liturgista, autor znaczących komentarzy krytycznych dotyczących (po)soborowej reformy liturgicznej oraz wielu prac z zakresu historii liturgii, w tym klasycznego już dwutomowego *Codices Liturgici Latini Antiquiores* (z późniejszym suplementem)⁵. Znamca dawnej liturgii rzymskiej. Autor niemalże czterystu prac z liturgiki. Polskiemu czytelnikowi znany dzięki dwóm tłumaczeniom jego słynnej książeczki *Zum Herrn hin! [Conversi ad Dominum]*⁶.
2. **Tekst i jego wybór.** Tłumaczenie tekstu zostało dokonane na podstawie francuskiej edycji książki *Die Reform der Römischen*

³ Ks. Maciej Zachara w jednym ze swych artykułów dowodzi, że świadectwa historyczne jednoznacznie pozwalają stwierdzić, iż dawniej współistniały różne warianty tego samego rytu rzymskiego, por. M. Zachara, *Czy jest możliwe współistnienie dwóch form rytu rzymskiego?*, w: K. Porosło (red.), *Teologia żyjąca w liturgii*, Kraków 2010, s. 112-115. Ks. Zachara jest świadomy tego, że prezentowane przez niego świadectwa (liturgia rzymska z przełomu VII i XIII oraz w XIII w.) są

nieporównywalne z dzisiejszą sytuacją. Zob. też: C. Folsom, *Ryt rzymski czy ryt rzymskie?*, „Christianitas” 2007, nr 35, s. 66-84. Należy jednak zauważyć, że obaj liturgiści nie biorą pod uwagę lub też nie przywiązują należytej uwagi do znaczenia i skali, a także metody przeprowadzonych w XX w. reform (świadczą o tym choćby liczne dyskusje i pojawiające się kontrowersje). Niektórzy uważają, że nastąpiło zerwanie, o jakim nie było mowy nigdy wcześniej w historii Kościoła (zob. następny przypis).

⁴ Por. np. studia L. Doboszay, *The Bugnini Liturgy and the Reform of the Reform*, Church Music Association of America 2003; tenże, *The Restoration and Organic Development of the Roman Rite*, T&T Clark, 2010; T.M. Kocik, *Reform of the Reform? A Liturgical Debate: Reform or Return*, Ignatius Press 2003; czy też bardziej ogólne prace Brunera Gherardiniego, poczynając od: B. Gherardini, *Concilio ecumenico Vaticano II. Un discorso da fare*, Casa Mariana Editrice, Frigento 2009; a także Romana Ameria, przede wszystkim: R. Amerio, *Iota Unum. Analiza zmian w Kościele katolickim w XX wieku*, Antyk, Komorów 2009.

⁵ K. Gamber, *Codices Liturgici Latini Antiquiores*, „Spicilegii Friburgensis Subsidia” 1, Freiburg Schweiz 1968; Supplementum w 1988.

⁶ K. Gamber, *Zwróćmy się ku Panu! Zagadnienia dotyczące budownictwa kościelnego i modlitwy zwróconej na wschód*, przeł. G. Kucharczyk, Poznań 1998; K. Gamber, *W stronę Pana! Pytania o budowę kościołów i modlitwę w kierunku wschodnim*, przeł. A. Huculak, [wraz ze studium wprowadzającym do II wydania polskiego „Liturgia Boska”, czyli „Zwrócenia ku Panu” B. J. Huculaka OFM], Rzeszów 2012 (tam też można znaleźć szerszy biogram ks. Gamera).

⁷ K. Gamber, *La réforme liturgique en question*, przeł. S. Wallon, Éditions Sainte-Madeleine, Le Barroux 1992, s. 27-30 [= rozdz. 2: „Ritus romanus et ritus modernus. Y a-t-il eu une réforme liturgique avant Paul VI?"].

⁸ J. Gelineau, *Demain la liturgie. Essai sur l'évolution des assemblées chrétiennes*, Paris 1977, s. 9-10 (cyt. za: M. Davies, *Nowa Msza papieża Pawła VI*, przeł. T. Maszczyk, Warszawa 2014, s. 83-84). W świetle tej wypowiedzi wciąż uzasadnione wydaje się posługiwanie określeniem *Novus Ordo Missae* lub też pojemniejszym i właściwszym Gamberowskim *ritus modernus*.

*Liturgie: La réforme liturgique en question*⁷. Przekład krótkiego fragmentu tego dzieła ma być zachętą do wydania go w całości w języku polskim. Przeprowadzona przez autora krytyka *Novus Ordo Missae* oraz tzw. posoborowej reformy liturgicznej okazuje się bowiem nadal aktualna. Wybór tego, a nie innego fragmentu jest reprezentatywny dla zaznaczonego we wstępie problemu współistnienia „dwóch form rytu rzymskiego”. Za motto tłumaczonego fragmentu można uznać słowa jednego ze współczesnych francuskich liturgistów, Josepha Gelineau: „Aby uniknąć wszelkich nieporozumień – tłumaczenie nie oznacza wyrażenia tego samego przy pomocy równoznacznych słów. Oznacza zmianę formy. Liturgia nie jest po prostu środkiem przekazywania informacji, lekcją, w której nie liczy się nic oprócz treści. Stanowi ona symboliczną akcję poprzez formy mające precyzyjne znaczenie. Jeśli zmieniają się formy, zmienia się także ryt. Jeśli zmieni się choć jeden element, zmianie ulega znaczenie całości. Niech ci, którzy tak jak ja znali i śpiewali gregoriańską uroczystą Mszę, przypomną sobie, jak ona wyglądała. Niech porównają to z Mszą, którą mamy obecnie. Zmiany dotyczą nie tylko słów, melodii i pewnych gestów. Mówiąc szczerze, jest to inna liturgia Mszy. Trzeba to jasno powiedzieć: ryt rzymski, jaki znaliśmy, już nie istnieje. Został zniszczony. Niektóre ze ścian tej budowli zawaliły się, a inne zmieniły swój wygląd do tego stopnia, że jawi się nam ona obecnie albo jako ruina, albo jako część całkowicie innego gmachu”⁸.

3. **Rennings.** Autorem artykułu, w opozycji do którego Gamber rozwija swój tekst, jest ks. prof. Heinrich Rennings (1926–1994), niemiecki liturgista, jeden z liderów posoborowej reformy liturgicznej na obszarze niemieckojęzycznym, uczeń o. J. A. Jungmanna SJ, wieloletni kierownik Instytutu Liturgicznego w Trewirze, sekretarz Komisji Liturgicznej Konferencji Episkopatu Niemiec i konsultor Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. Brał udział w tworzeniu i tłumaczeniu na język niemiecki posoborowych tekstów liturgicznych (m.in. nowych Modlitw eucharystycznych). Niestety, nie udało mi się odnaleźć tekstu źródłowego; również Gamber nie umieszcza przypisu do cytowanego tekstu.
-

-
4. „Msza trydencka”. Rennings, skupiając się nie na istocie problemu, ale na grach słownych, krytykował określenie „Msza trydencka” oraz „Msza św. Piusa V”. Paleta możliwych określeń jest oczywiście szersza („klasyczny ryt rzymski”, „nadzwyczajna forma rytu rzymskiego” etc.). O jednym z najbardziej kontrowersyjnych – „Msza święta wszechczasów” – z własną sobie erudycją pisał ks. Franck Maria Quoëx⁹.
5. **Franciszkanie.** Rola franciszkanów w rozpowszechnianiu się rytu rzymskiego – o czym wspomina Gamber – jest znaczna. Można powiedzieć, że liturgia rzymska nie byłaby tym, czym jest bez udziału synów św. Franciszka. Jest to ważny, ale mało znany fakt historyczny. Pracy badawczej nad tym zagadnieniem poświęcili się o. Stephen Joseph Peter van Dijk OFM i Joan Hazelden Walker. Są oni autorami dwóch znaczących dzieł, w których podjęli problem rozwoju liturgii rzymskiej i jej rozpropagowania przez franciszkanów¹⁰.
6. **Mszał trydencki i jego recepcja.** O recepcji Mszału trydenckiego w języku polskim pisze np. ks. Jan Miazek¹¹. O tym, że z recepcją i przyjęciem Mszału trydenckiego wiązały się liczne kontrowersje, zwłaszcza na tle wpływów rozwijającej się herezji protestanckiej, świadczy osoba Dom Prospera Guérangera, który krytykował brak przyjęcia Mszału Rzymskiego we francuskich diecezjach oraz związany z tym gallikanizm¹². Sytuacja okazała się najbardziej złożona właśnie we Francji, co wiązało się z powstaniem gallikanizmu i jansenizmu. O potrydenckich francuskich liturgiach diecezjalnych pisał m.in. Pierre Jounel¹³. Podstawową, wyjściową literaturę dotyczącą liturgii (po)trydenckiej i jej recepcji podaje klasyczne już dzieło Burkharda Neunheusera OSB, *Storia della liturgia attraverso le epoche culturali*¹⁴. Polski czytelnik z pożytkiem może sięgnąć po opracowanie ks. Macieja Zachary, gdzie znajdują się też bardzo cenne wskazówki bibliograficzne¹⁵.

⁹ F.M. Quoëx, *Msza „wszechczasów”?*, <http://www.pch24.pl/msza-wszechczasow-19584.i.html> [dostęp: 13.2.2016].

¹⁰ S.J.P. Van Dijk, J. Hazelden Walker, *The Origins of the Modern Roman Liturgy. The Liturgy of the Papal Court and the Franciscan Order in the Thirteenth Century*, London 1960; S.J.P. Van Dijk, J. Hazelden Walker, *The Ordinal of the Papal Court from Innocent III to Boniface VIII and Related Documents*, „Spicilegium Friburgense” 22, Fribourg (Switzerland) 1975.

¹¹ J. Miazek, *Czterysta lat Mszału trydenckiego*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2009, nr 2, s. 93-104.

¹² Zob. np. P. Guéranger, *L'esprit de la liturgie catholique*, préface de G. Celier, Editions SERVIR, 2000.

¹³ P. Jounel, *Liturgie aux multiples visages. Mélanges*, Bibliotheca

„Ephemerides Liturgicae”, „Subsidia” 68, Roma 1993, s. 193-250 [= część III: „Liturgies françaises du passé”].

¹⁴ B. Neunheuser, *Storia della liturgia attraverso le epoche culturali. Terza edizione ampliata e rinnovata*, Bibliotheca „Ephemerides Liturgicae”, „Subsidia” 11, Roma 2009, s. 133-139 [= rozdz. IX: „La reforma e il Concilio di Trento”].

¹⁵ M. Zachara, *Krótki historia Mszału rzymskiego*, Warszawa 2014. Zaznaczam, że niektóre tezy autora, zwłaszcza te dotyczące współczesnych kontrowersji, wpisują się w dzisiejsze dyskusje.

¹⁶ http://w2.vatican.va/content/paul-vi/it/audiences/1969/documents/hf_p-vi_aud_19691126.html [dostęp: 13.2.2016].

¹⁷ http://www.opoka.org.pl/nauczanie/papiez/pawel_vi/audience.html [dostęp: 13.2.2016].

¹⁸ A. Nojszewski, *Liturgia rzymska*, Warszawa 1914.

¹⁹ M. Davies, *Nowa Msza papieża Pawła*, dz. cyt., s. 275-297 [= rozdz. XV: „Nowe modlitwy eucharystyczne”].

²⁰ *Liturgie e culture tra l'età di Gregorio Magno e il pontificato di Leone III. Aspetti rituali, ecclesiologici e istituzionali*, R. Salvarini (a cura di), Libreria Editrice Vaticana, 2012.

²¹ Dostępne w całości online: <http://lepaginedidoncamillo.blogspot.com/2013/11/liber-sacramentorum-del-beato-alfredo.html> [dostęp: 15.2.2016].

²² Dostępne w całości online: http://www.liberius.net/auteur.php?id_auth=33 [dostęp: 15.2.2016].

-
7. **Ritus modernus.** We francuskim wydaniu, w miejscu, gdzie Gamber wprowadza nazwę *ritus modernus* na określenie *Novus Ordo Missae*, pojawia się przypis tłumacza, który odwołując się do słów Pawła VI wygłoszonych w czasie audiencji generalnej z dnia 26 listopada 1969 roku, stwierdza (co prawda umieszczając znak zapytania, intencje tłumacza są jednak jednoznaczne), że potwierdzają one rozróżnienie na *ritus romanus* (czyli dziś nadzwyczajna forma rytu rzymskiego) oraz *ritus modernus* (czyli liturgia zreformowana po Soborze Watykańskim II) dokonane przez ks. Gambera. Papież mówił m.in.: „Raz jeszcze chcemy was zachęcić do refleksji nad tą nowością, którą stanowi nowy ryt Mszy (...). Nowy ryt Mszy! To jest zmiana, która wpływa na czcigodną wielowiekową tradycję (...). Zmiana ta dotyczy również przebiegu ceremonii Mszy. Stwierdzamy, być może z pewnym żalem, że przy ołtarzu słowa i gesty nie są już identyczne z tymi, do których byliśmy przyzwyczajeni (...). Musimy się przygotować do tych rozlicznych zaburzeń, które są nieodłącznym elementem wszelkich nowości zmieniających nasze przyzwyczajenia (...)”. Alokucja Pawła VI jest dostępna na stronach watykańskich jedynie w języku włoskim¹⁶. Co ciekawe, w polskiej internetowej bazie audiencji Pawła VI brakuje właśnie jej tłumaczenia¹⁷.
8. **Kanon rzymski i św. Piotr.** Współcześnie teza, wedle której kanon rzymski pochodzi od św. Piotra, jest powszechnie uważana za fałszywą. Wielkim orędownikiem takiego pochodzenia kanonu rzymskiego był jeszcze w pierwszych dekadach XX wieku ks. Antoni Nojszewski¹⁸. O kanonie rzymskim w kontekście wprowadzenia nowych Modlitw eucharystycznych po Soborze Watykańskim II pisze np. Michael Davies¹⁹.
9. **Rzymska liturgia stacyjna.** Podstawowe informacje o liturgii stacyjnej znajdują się praktycznie w każdym podręczniku do liturgiki. Jedną z bardziej interesujących publikacji – w kontekście poruszanych przez ks. Gambera – pochodzi z ostatnich lat: *Liturgie e culture tra l'età di Gregorio Magno e il pontificato di Leone III*²⁰. Klasyczne dzieło traktujące pośrednio o liturgii stacyjnej to wielotomowe *Liber Sacramentorum* błogosławionego kardynała Ildefonsa Schustera, wydane pierwotnie w języku włoskim²¹, następnie przetłumaczone na francuski²² i angielski.
-

-
10. **Liturgia przedtrydencka.** Jeśli chodzi o źródła Mszału „trydenckiego” oraz rozwój liturgii przed Soborem Trydenckim, zwłaszcza w rodzimym kontekście, warto sięgnąć do pracy Józefa Boguniowskiego SDB, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*²³.
11. **Ryty lokalne.** Gamber zauważa, że w średniowieczu, mimo tego, iż liturgie Kościołów lokalnych różniły się częściami ordynarium odmawianymi po cichu przez kapłana, to części odmawiane (śpiewane) wspólnie były praktycznie identyczne. W tym kontekście możemy więc mówić o bogactwie liturgicznym, jakie przejawia się w różnorodności rytów liturgicznych. Dotyczy tego bulla *Quo primum tempore* św. Piusa V, soborowa *Konstytucja o liturgii* czy też motu proprio *Summorum Pontificum* Benedykta XVI²⁴. Szczegółowe omówienia różnic między poszczególnymi (wybranymi) tradycjami (rytami) liturgicznymi, w odniesieniu do czasów przedtrydenckich, można znaleźć w interesujących i wartościowych, choć często krytykowanych, pracach Archdale’a A. Kinga, np. *Liturgies of the past*, London 1959 (korzystam z wydania francuskiego: *Liturgies anciennes*, trad. B. Poupard, Mame, 1961).
12. **Tolerancja i pluralizm liturgiczny.** Gamber w dość sarkastyczny sposób pokazuje, że dawniej – gdy na ustach wszystkich nie było krzyków o tolerancję i pluralizm – Rzym respektował lokalne odmienności liturgiczne. Dziś, w epoce wolności, Watykan otwarcie naciskał, aby nie sprawowano liturgii trydenckiej²⁵.
13. **Reforma Wielkiego Tygodnia i późniejsze zmiany w rubrykach.** Gamber krytycznie odnosi się do reform Wielkiego Tygodnia z lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku. Wówczas poważnej krytyki „nowego” Wielkiego Tygodnia dokonał mgr Léon Gromier, francuski liturgista, autor jednego z najlepszych komentarzy do *Caeremoniale Episcoporum*²⁶. Obecnie wzmagą się krytyka środowisk tradycjonalistycznych względem „reform Piusowych” Wielkiego Tygodnia²⁷, co w ostatnim czasie doprowadziło do wydania pozwoleń przez Komisję Ecclesia Dei na sprawowanie obrzędów Triduum Sacrum według ksiąg sprzed reformy Piusa XII. W 1960 roku opublikowano nowy *Codex rubricarum*. Był on zwieńczeniem mody-
-

²³ J. W. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001.

²⁴ Zob. np. C. Folsom, *Ryt rzymski...*, dz. cyt.

²⁵ Por. np. P. Milcarek, *Między Mszą i Mszą*, „Christianitas” 2000, nr 9, s. 155-189.

²⁶ L. Gromier, *Simple réflexions sur des choses restaurées*, „Opus Dei” 1961, nr 5, s. 248-254; tenże, *La Semaine Sainte restaurée*, „Opus Dei” 1962, nr 2, s. 76-90.

²⁷ Zob. np.: S. Carusi, *La riforma della settimana santa negli anni 1951-1956*, <http://disputationes-theologicae.blogspot.com/2010/03/la-riforma-della-settimana-santa-negli.html> [dostęp: 13.2.2016]. Polski czytelnik szczegóły reform wielkotygodniowych znajdzie w: A. Krzystek, *Generalna reforma liturgiczna papieża Piusa XII. Zamierzenia i realizacja*, Szczecin 2000.

²⁸ L. Gromier, *La simplification des rubriques du missel et du bréviaire*, „Revue de Droit Canonique” 1955, nr 5, s. 175-183.

²⁹ P. Wulgaris, *Vademecum nadzwyczajnej formy rytury rzymskiego*, Gdańsk 2015.

fikacji i zmian w rubrykach wprowadzanych od 1955 roku, które krytycznemu osądowi również poddał ks. Gromier²⁸. Obecnie obowiązujące rubryki dla Mszy tzw. trydenckiej zebrał ks. Piotr Wulgaris²⁹, zabrakło jednak jakiegokolwiek komentarza o zasadności obowiązywania i zachowywania tych, a nie innych rubryk, zwłaszcza wobec liturgicznej *praxis*, w której niejednokrotnie dokonuje się pomieszania „dawnych” i „nowych” rubryk (np. skłony kapłana w stronę krzyża ołtarzowego, a nie w stronę Mszału przy sprawowaniu Mszy świętej). Należy odnotować, że coraz powszechniej negatywnie ocenia się – w kontekście późniejszych reform – zmiany w rubrykach zaprowadzone przez Papieży Piusa XII i Jana XXIII.

14. **Reforma reformy.** Według ks. Gambera „Małe udoskonalenia byłyby wystarczające, by dostosować go [tj. ryt rzymski – B. K.] do współczesnych wymogów”. Dzisiaj można odnieść te słowa do tzw. kwestii „reformy reformy”, która jest kluczowa we współczesnej refleksji i debacie nad statusem liturgii w Kościele katolickim, zwłaszcza w wymiarze praktycznym. Czy wystarczy powrócić do sytuacji sprzed Soboru i zacząć „od nowa”? Na jakich dokładnie zasadach winno się opierać wzajemne ubogacanie „dawnego” i „nowego” rytury (we współczesnej, ale, jak się okazuje, bardzo kłopotliwej nomenklaturze dwóch form rytury rzymskiego)? Czy można w ogóle mówić, przyjmując, że mamy do czynienia z *ritus romanus* i *ritus modernus*, o jakimkolwiek ubogacaniu? Czy rozwiązanie wprowadzone przez Benedykta XVI w *Summorum Pontificum* nie jest tylko doraźne i w dłuższej perspektywie nieskuteczne oraz wadliwe? Jak wielka winna być w tym wszystkim przewaga dyplomacji nad argumentami natury rzeczowej, liturgicznej i historycznej? Wszystkie te pytania (oraz wiele innych) domagają się starannie przemyślanych odpowiedzi. Oznacza to brak pośpiechu. Ksiądz Gamber powraca do tematu reformy z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w rozdziale czwartym zatytułowanym *À propos de la réforme de l'Ordo Missae* („À propos reformy *Ordo Missae*”), gdzie próbuje odpowiedzieć na pytanie o to, czy decyzje Soboru Watykańskiego II mogły być zrealizowane bez ingerowania
-

w sam ryt Mszy świętej. Przeprowadzone analizy doprowadzają liturgistę do wyrazistej konkluzji: „Oto dlaczego twórcy [dosł. rzemieślnicy – *les artisans*] nowego rytu Mszy nie mogą powoływać się na Sobór, nawet jeśli ciągle tak czynią. Wskazania Soboru są denominowane w sposób ogólny i pozostają otwarte na różne rozwiązania. To, co jest w każdym razie pewne, to to, że nowe *Ordo Missae* nie uzyskałoby aprobaty większości Ojców soborowych”³⁰.

15. **Uwaga na marginesie.** Chciałbym zaznaczyć istnienie niezwykle ciekawej publikacji jednego z hiszpańskich dominikanów, kompletnie przemilczanej w naszym kraju, a zasługującej na polską edycję. Mam na myśli książkę Pedra Fernándeza Rodrígueza OP, *La sagrada liturgia en la escuela de Benedicto XVI*, Libreria Editrice Vaticana 2014. Z pewnością mogłaby ona ożywić i wprowadzić wiele wartościowych argumentów do dyskusji nad kształtem liturgii. ■

³⁰ K. Gamber, *La réforme...*, dz. cyt., s. 54. Polski czytelnik znajdzie obszerny materiał i analizy w publikacji M. Daviesa, *Nowa Msza papieża Pawła*, dz. cyt.

Bartłomiej Krzych
